

FRANTIŠEK NOVOSÁD

MAX WEBER ALEBO VEDA AKO VEDOMIE OSUDU

Písané pre K&K, 1998

KONTEXT DOBY

Intelektuálny vývoj prebieha nerovnomerne, uskutočňuje sa – podobne ako ekonomický vývoj – v cykloch a teda obdobia rastu a akumulácie myšlienkového kapitálu akoby boli striedané obdobia stagnácie a spotreby, kombinovania už hotových myšlienkových schém. Koniec 19. a začiatok 20. storočia nepochybne predstavuje obdobie rastu a akumulácie ideových iniciatív, pričom mimoriadne veľa myšlienkových podnetov vychádza z nemeckého intelektuálneho prostredia. I keď dnes už i táto doba je pre nás symbolizovaná len niekoľkými menami, najznámejšími sú zrejme Friedrich Nietzsche, Edmund Husserl a Sigmund Freud, predsa práve v tomto období sa objavujú zárodky myšlienok, ktoré sa rozvinú neskoršie a z ktorých do značnej miery bude „žiť“ aj druhá polovica dvadsiateho storočia. Pokiaľ ide o intenzitu a extenzitu vplyvu, k trom spomínaným menám je potrebné pridať ešte jedno a to meno Maxa Webera. Sotva si totiž možno predstaviť vývoj vied o spoločnosti, predovšetkým sociológie a politických vied, v tomto storočí bez jeho podnetov.

O spoločnosti a jej problémoch sa uvažovalo vždy, až do poslednej tretiny 19. storočia to však obvyčajne boli buď špekulatívne filozofické a teologické úvahy, alebo pragmatické uvažovanie zamerané na riešenie konkrétnych problémov spoločnosti. Systematicky, sledujúc prímárne poznávacie záujmy, sa však o spoločnosti začína uvažovať až v polovici 19. storočia. Táto zmena štýlu uvažovania o spoločnosti sa najvýraznejšie prejavila v zmene spôsobov opisu a vysvetľovania historického diania – práve v tomto období sa konštituuje moderné dejepisectvo – ako aj vo formovaní sociológie ako paradigmatickej disciplíny skúmania sociálneho diania. Zároveň – a to platí tak pre prírodné, ako aj spoločenské vedy – rozmach vedeckého poznania na prelome storočí je spojený s vedomím „problematickosti“ základov vied a „zmyslu vedy“. Práve táto koexistencia intelektuálnej expanzie a problematickosti základov a metód špeciálnych vied podnecuje k zvýšenej sebareflexivnosti vedeckého poznania.

Zhŕňajúc môžeme teda povedať, že na prelome 19. a 20. storočia sa formujú základné kontúry súčasného vedeckého „diskurzu“ o spoločnosti, objavujú sa témy, ktoré sú živé i pre nás, objavujú sa spôsoby myslenia, ktoré v sofistikovanejšej podobe používame aj v súčasnosti. Vlastne z tohto obdobia pochádza temer väčšina „nápadov“, ktoré usmerňujú naše spôsoby artikulácie sociálno-historickej skutočnosti. A zároveň toto všetko – témy, problémy, metódy a nápady – je predstavené na pozoruhodnej intelektuálnej úrovni, často na úrovni, ktorá sa dnes už zdá byť nedosiahnuteľná. Bolo to obdobie, keď interdisciplinárnosť bola samozrejmosťou. A okrem toho, pre toto obdobie – ako pre obdobie zlomu – bola charakteristická úzka spolupráca filozofie a špeciálnych vied, práve v tomto období sa objavuje fenomén charakteristický pre myslenie 20. storočia, totiž „filozofia zdola“, teda úsilie uvažovať o jednotlivých fenoménoch spoločenského života v širokých filozofických a svetonázorových súvislostiach.

STATUS VIED O SPOLOČNOSTI

Max Weber je mysliteľom s mimoriadne rozvinutým zmyslom pre metodológiu, pre metodologické otázky vied o spoločnosti. Teória vedy bola dôležitou súčasťou všetkých významných filozofických koncepcií z konca 19. a prvej tretiny 20. storočia: pozitívizmu, novokantovstva, filozofie života. Metodologické úvahy nachádzame i v dielach historikov, ekonómov, jazykovedcov. Tieto dve línie uvažovania o metódach a metodikách vied sa rozvíjali paralelne a vzájomne sa temer neovplyvňovali. Na jednej strane boli abstraktné filozofické špekulácie, na druhej strane praktické uvažovanie o štandardoch kvality vedeckej práce, o metodike a heuristike konkrétneho skúmania.

Jeden z prvých pokusov o spojenie týchto dvoch línií podnikol nemecký mysliteľ – inauguratívny hermeneutického spôsobu myslenia – Wilhelm Dilthey. Najvýznamnejšie v tomto smere však pokročil práve Max Weber. Vo svojich reflexiách o metóde nadväzuje na najsubtilnejšie filozofické uvažovanie doby, na novokantovstvo, a zároveň vychádza z konkrétnej skúsenosti bádateľa, historika, ekonóma, sociológa. Práve táto väzba abstraktnej reflexie s konkrétnou bádateľskou skúsenosťou umožnila, aby Weberove úvahy „prežili“ aktualitu novokantovstva a uchovali si inšpiratívnosť aj dnes, keď sa o novokantovstvo zaujímajú už len historici filozofie. Doteraz, ak si niekto chce objasniť metodologický status svojej disciplíny, tak nemôže obísť úvahy Maxa Webera. Neobíde ich, už preto nie, že Weberove úvahy sa do značnej miery „anonymizovali“ a keď dnes hovoríme napr. o ideálnych typoch, hodnotovej neutralite, racionalizácii, charizme, obvyčajne

si ani neuvedomujeme, že sa orientujeme podľa značiek, ktoré do labyrintu spoločenskej skutočnosti umiestnil Max Weber.

Súčasťou Weberových úvah o metodologickom statu vied o spoločnosti je i charakteristika vedeckého uvažovania ako hodnotovo neutrálneho. Weberova téza o hodnotovej neutralite vied o spoločnosti vzbudila veľa rozruchu, veľmi často sa stretávame s jej odmietnutím, s obviňovaním Webera z cynizmu, z úsilia byť „mimo“ horúcich konfliktov súčasnosti. Tieto námietky však vyplývajú obyčajne z nepochopenia Weberovej tézy. Pre nás je táto téza mimoriadne dôležitá, upozorňuje nás na zásadný rozdiel medzi poznávaním a hodnotením spoločenského diania. Pre nás, ktorí máme tendenciu k nahradzovaniu poznania hodnotením nemôže byť upozornenie na rozdiel medzi vedou a „politikou“ nikdy dosť dôrazné.

OBRAZ SPOLOČNOSTI

Weber zmenil náš pohľad na spoločenskú skutočnosť, zmenil ho tak dôkladne, že to, čo bolo vďaka jeho myšlienkovému výkonu novým, sa dnes stalo temer samozrejmosťou. Je jedným z prvých, kto dôsledne upozorňuje na to, že každý spoločenský vzťah obsahuje vždy aspoň tri dimenzie: pragmatickú, významovú a mocenskú. Staršie filozofické a aj vedecké teórie spoločnosti obyčajne zdôrazňovali len jednu z týchto dimenzií konania, teda predstavovali spoločnosť buď len ako účelové zoskupenie, prípadne len ako mocenský útvar, alebo ako spoločenstvo hodnôt. Weber sa usiluje ukázať väzby medzi týmito tromi dimenziami nášho konania a kladie dôraz predovšetkým na vzťah mocenských a hodnotových dimenzií nášho konania. To je aj dôvod, prečo sa Weberovo dielo neraz temer stotožňuje s jeho typológiou legitímneho panstva.

PROTESTANTIZMUS

S menom Maxa Webera sa však spája predovšetkým téza o rozhodujúcej úlohe protestantskej etiky pri utváraní novovekej, modernej západnej spoločnosti. Weber tvrdí, že práve asketický protestantizmus „prehodil výhybky“ dejinného vývoja smerom k modernej spoločnosti a „spustil“ tak špecifickú syntézu racionalizácií ekonomiky, práva, politického života, ktorá podstatným spôsobom určuje život súčasných spoločností.

Weberova téza nie je len pokusom o formulovanie istej hypotézy o formovaní modernej spoločnosti, je aj odrazom istej koncepcie človeka a súvisí s presvedčením, že práve sféra náboženského je kľúčovou oblasťou, kde sa definujú základné spôsoby, ako bude človek vní-

mať sám seba, svoje možnosti a svoje obmedzenia, problematickosť vlastnej existencie. Náboženstvo je teda existenciálnym fenoménom a súvisí so základnými štruktúrami ľudskej existencie. Náboženstvo ako základná sféra interpretácie zmyslu našej existencie je vždy dobovo konkretizované a v tejto podobe potom motivuje isté spôsoby správania a to tým, že ich – podľa Weberových slov – „prémieje“, zvyšuje ich hodnotu, dáva im dodatočný zmysel. Na tomto pozadí sa potom teológia javí ako popis základných štruktúr ľudskej existencie.

Náboženstvo však nie je len sférou prejavu existenciálneho, nie je len antropologickým, ale aj sociologickým fenoménom. Vo sfére náboženstva sa utvárajú i základné schémy sociálneho správania, v nej sa vytvárajú základné modely vzťahu, medzi vodcami a vedenými, medzi vodcami a aparátmi, prostredníctvom ktorých sa vedenie uskutočňuje. Toto je mimoriadne dôležitý moment. Weber si totiž uvedomil, že analýza dvojčlenných vzťahov (vedúci - vedený, vykorisťovaný - vykorisťujúci), ktorými tak radi operujú špekulatívne a pološpekulatívne teórie spoločnosti nie je úmerná skúmaným fenoménom, že napr. vzťah vládnúcich a ovládaných je komplikovaný tým, že medzi vládcov a ovládaných vstupujú prostredníci, „aparáty“ a až analýza pôsobenia týchto sprostredkovateľov umožňuje plne pochopiť fenomén moci.

Práve na tomto pozadí Weber formuluje svoj problém, totiž ako sa zmena existenciálnych motivácií prejaví na „forme“ spoločnosti, na jej inštitucionálnej štruktúre. Konkrétne, pokiaľ išlo o genézu modernej západnej spoločnosti, Weber dochádza k záveru: „Aby takýto spôsob života a chápania povolania prispôsobený špecifickosti kapitalizmu mohol byť „vybraný“, t.j. aby mohol zvíťaziť nad inými, musel zrejme najprv vzniknúť, a to nie v jednotlivých izolovaných individuách, ale ako spôsob nazerania, ktorého nositeľmi boli skupiny ľudí. Tento vznik je to, čo treba objasniť.“ (Ws, 280) Spoločenské systémy (a aj jednotlivé inštitúcie) teda „žijú“ z predstáv ľudí o zmysle života.

Weberovým cieľom je teda objaviť „za“ inštitucionálnou štruktúrou spoločnosti „ducha“, z ktorého táto štruktúra vyrástla, analyzovať väzby inštitúcií a existenciálnopsychologických motivácií a ich zmeny. Stredoveký katolicizmus askézu prenecháva „náboženským virtuózom“, usmerňuje ju do kláštorov. Protestantizmus (predovšetkým kalvinizmus) ruší kláštory, ale len preto, – aspoň tak to možno formulovať v aforistickej skratke - aby kláštornú mentalitu vnútil každodennosti celého spoločenstva veriacich. Vnútrosvetvská askéza sa stáva motívom, dôvodom života podľa účtovnej knihy. Ekonomická kalkulácia, porovnávanie nákladov a výnosov, sa stáva činnosťou, ktorou si človek otvára možnosť spásy.

Asketický protestantizmus teda pochopil každodennosť ako priestor existenciálnej sebarealizácie, priestor realizácie vzťahu človeka a Boha. Weber hovorí o „vnútrosvetvskej askéze“, o prenesení ideálu metodického života z kláštorov do všedného dňa. Týmto prenesením ideálu z kláštora do každodennosti získava každodennosť dramatickosť, stáva sa zápasom nielen o fyzické prežitie, ale aj o spásu. Weber heroizuje priekopníkov „ducha“ kapitalizmu. Hovorí o ich „tvrdej rozvážnej vecnosti“, triezvom sebaovládání a umiernenosti, neobyčajne pevnom charaktere, chladnej skromnosti. Podľa neho „pôvodcami“ kapitalizmu „neboli krkolomne odvážni špekulanti bez zábran...“, ale v tvrdej škole života odrastení, riskujúci a zároveň, predovšetkým však triezvo a ustavične uvažujúci, výrazne a úplne veci oddaní ľudia s prísne meštiackymi názormi a zásadami“ (Ws, 298).

Podľa Webera tieto osobnostné charakteristiky a na nich založené zmýšľanie „však nie je čírsi od prírody daným... a môže vzniknúť „iba ako produkt dlhotrvajúceho procesu výchovy“ (Ws, 290). Pre duch kapitalizmu je charakteristické také zmýšľanie, „ktoré sa profesionálne systematicky a racionálne usiluje o legitímny zisk“ (Ws, 294).

Súčasťou tohto zmýšľania je vzťah k práci ako k mravnej povinnosti. Práca teda už nie je len prostriedkom na získanie prostriedkov života, ale je sama osebe účelom, presnejšie, práca je oceňovaná nielen podľa „praktického úžitku“, ale dodatočne i tým, že nadobúda mravný rozmer, je prostriedkom osvedčenia sa človeka pred Bohom, je sférou, v ktorej sa môžeme uchádzať o spásu. Podľa Webera „nábožensky zakotvená etika zavádza za ňou vyvolené správanie celkom určitú - a pokiaľ náboženská viera aj žije - nanajvýš účinnú psychologickú prémie“ (Ws, 284) Až toto náboženské pozadie, táto psychologická prémie umožnila, aby sa „racionálne zhodnocovanie kapitálu v podnikaní a racionálna kapitalistická organizácia práce stali určujúcimi silami orientácie hospodárskeho konania“ (Ws, 287).

Webera však nezaujíma len genéza kapitalizmu, nezaujíma sa len o to „ako sa duch stal telom“, resp. ako sa istý spôsob zmýšľania objektivizoval v inštitúciách, zaujíma sa aj o to, ako už raz ustanovená inštitucionálna štruktúra tvaruje našu psychiku, „vyberá si“, resp. preferuje ten typ psychologickéj orientácie, ktorý je v súlade s inštitucionálne predznačenými spôsobmi správania. Teda „dnešné kapitalistické hospodárske zriadenie predstavuje obrovský kozmos, do ktorého sa jednotlivec rodí a ktorý je preňho, teda aspoň pre jednotlivca, daný ako faktická nezmeniteľná ulita, v ktorej musí žiť. ... Dnešný kapitalizmus, ktorý ovládol hospodársky život, si vychováva a teda i vytvára ekonomickým výberom hospodárske subjekty - podnikateľov a robotníkov - akých potrebuje“ (Ws,

280). Teda potom, ako sa určitý systém konsolidoval, začína formovať mentalitu ľudí na svoj obraz a začína vyráďovať alebo marginalizovať tých, ktorí sa nevedia „prispôsobiť“, ktorí nedokážu konať v súlade s imperatívmi systému. Dnešný systém Weber často prirovnáva k oceľovo tvrdému krunieru, ktorého sa moderný človek nedokáže zbaviť. Etika je tak nahradzovaná politikou udržiavania systému v chode. Moderný kapitalizmus sa takto - aspoň v tendencii - „oslobodzuje“ od svojich etických opôr. Otázkou však zostáva, do akej miery je možné nahradíť etiku politikou, do akej miery sa systém dokáže udržať bez autentickkej etiky povolania, resp. do akej miery je možná - i s touto možnosťou Weber počíta - sekularizácia etiky povolania.

Weber vždy dôkladne a dôsledne rozlišuje medzi genézou určitej spoločenskej formy a jej spôsobom fungovania. Genéza kapitalizmu je zložito vrstveným procesom, v ktorom sa prelínajú psychologické, ekonomické a sociálne motívy, nemožno ju teda redukovať na „zmenu psychológie“. Podľa Webera však kapitalizmus musíme pochopiť predovšetkým ako nový spôsob života a až potom ako istú spoločenskú formu. Jadrom tohto nového spôsobu života je nové oceňovanie práce. Práca ako produkcia tovarov a služieb sa stáva médiom osvedčovania sa pred Bohom, stáva sa takto viac než len spôsobom zaobstarávania si prostriedkov na prežitie.

Weber neustále zdôrazňuje, že na počiatku spôsob života, ktorý sa potom inštitucionalizoval v kapitalistických životných formách, je usmerňovaný vedomým postojom k životu. Puritán žije disciplinovane, žije podľa účtovnej knihy, neustále porovnáva náklady a zisky, pričom konečné rozhodnutie o kvalite života je v rukách vzdialeného a nevypočítateľného Boha. Práve vzťah ku skrytému Bohu dáva životu puritána napätie a dramatickosť. Puritán žije vedome, vedie svoj život, sám pre seba je „predmetom spracovávania“. Askéza je vlastne spôsobom seba výchovy, sebaformovania.

Weberova téza o rozhodujúcej úlohe protestantizmu pri formovaní sa novovekej spoločnosti sa stala trvalou témou diskusií vo všetkých disciplínach, ktoré sa priamo alebo nepriamo zaoberajú modernou spoločnosťou. Platnosť tejto tézy bola rôznym spôsobom ohraničovaná, podmieňovaná. V každom prípade Weber otvoril dôležitý problém, problém utvárania „zmýšľania“ novovekého človeka. Moderná západná spoločnosť, tak ako sa vyvíjala od 16. storočia je skutočne iná ako tradičné spoločnosti, pričom sa menila nielen jej inštitucionálna štruktúra, menili sa nielen formy koordinácie činnosti ľudí, podstatne sa menil spôsob, ako ľudia vnímali sami seba, ako interpretovali zmysel svojho života, pričom táto zmena prebiehala v masovom rozmere, nebola to len záležitosť elit (tak ako to bolo v prípade renesancie).

MODERNITA AKO OSUD

Weber podáva svoj obraz modernity vo veľmi sugestívnom rámci. Celé generácie sociológov podľahli čaru termínov ako intelektualizácia, racionalizácia, strata čara, formálna racionalita, vecnosť.

Weber nerád hovorí o spoločnosti ako takej, podľa neho už samo používanie takýchto „globálnych“ slov nás vedie k preceňovaniu stupňa integrácie jednotlivých spoločností. V skutočnosti sa stretávame s diferencovaným dianím – s koexistenciou rôznych „logík“ vývoja. Preto sú kľúčovými pojmami, ktoré „viažu“ naše vysvetlenia reálneho diania, kontingencia, koincidencia a improvizácia. Weber zároveň ukazuje, ako sa pôvodne kontingentné iniciatívy spájajú a ako sa „premieňajú“ na procesy usmerňované autonómnou logikou. Weber teda ukazuje „vznik“ nevyhnutnosti v spoločenskom dianí.

Max Weber charakterizuje svet modernej spoločnosti ako „krunier poddanskosti“ a ukazuje, ako sa pôvodne oslobodzujúce a individualizujúce iniciatívy menia na svoj opak, ako sú jednotlivé sféry života, jednotlivé poriadky života postupne obsadzované, kolonizované organizáciami, byrokratizovanými aparátmi.

Byrokratizáciu Weber považuje za proces, ktorému „nemožno uniknúť“. Formovanie aparátov postupne vytlačá všetko spontánne na okraj spoločnosti. Expanzia aparátov je umožnená a podnietená vývojom techniky a následne modernou organizáciou práce. Oddeľovanie robotníka od výrobných prostriedkov dopĺňajú analogické procesy vo všetkých sférach spoločenského života, predovšetkým vo sfére politiky.

Existenciálne dimenzie upevnenia systému modernity Weber označuje výrazom „strata čara“. Táto strata čara je komplikovaným, niekoľkovrstvovým fenoménom. Jeho najnápadnejšou zložkou je strata dôvery k teleologickým výkladom skutočnosti, pričom táto strata dôvery v „realnosť“ účelových procesov má niekoľko fáz. V prvých fázach sa spochybnujú teleologické výklady kozmického diania, potom sa predmetom pochybností stáva historické dianie a nakoniec sa stráca dôvera v teleologické vysvetlenia ľudského konania. Kategória účelnosti stráca vysvetľovaciu silu, stráca objektívnu platnosť a začína sa považovať za výlučne subjektívnu záležitosť. Za objektívne sa považujú len kauzálne, resp. funkčné väzby, prípadne vzťahy korelácie. Dôležitým aspektom procesu racionalizácie je presadenie schémy subjekt-objekt ako pozadia všetkých našich vysvetlení skutočnosti. Súčasťou presunu ťažiska na schému subjekt-objekt je aj stupňovanie odstupu človeka od skutočnosti. O vzťahu človeka a skutočnosti sa už nehovorí v kategóriách účasti, ale v kategóriách panstva: človek sa začína považovať za pána a vlastníka prírody.

Weberove diagnózy doby majú veľa spoločného s „kritikou kultúry“, ktorá v rozličných, častejšie však pravicových ako ľavicových variantoch bola súčasťou ideového arzenálu nemeckého myslenia už od prvej tretiny 19. storočia. „Kritika kultúry“ bola vyjadrením nechuti k modernému svetu, bola odmietnutím industrializmu, byrokratizmu, militarizmu a masovej kultúry. Weberovo kritické gesto, jeho kritická diagnóza, však nevyúsťuje do radikálneho odmietnutia súčasnosti, nie je sociologizovanou podobou túžby po „celkom inom“, po svete, v ktorom by nebolo nadvlády vecí nad ľuďmi, formy nad životom.

Weber dôrazne odmieta „útoky“ na súčasnosť v mene etiky založenej na princípoch bratskosti. Poukazuje na to, že tento typ etik je možný len vo vrstvách, ktoré sú zbavené ekonomických starostí ako aj na to, že politicky sa takáto nepolitická etika môže prejavíť len analógiou náboženských vojen. Takisto odmieta marxizmom ponúkané „prekonanie“ kapitalizmu, podľa jeho názoru je kapitalizmus „neprekonateľným horizontom našej doby“ a úsilie o jeho nahradenie môže vyústiť len do civilizačnej katastrofy.

Weber teda formuluje čosi ako „stoicizmus súčasnosti“, ktorého jadrom nie je „zmierenie sa so skutočnosťou“, ale uvedomenie si skutočnosti súčasného sveta a zrieknutie sa iracionálnych túžob po „inej“ skutočnosti. Weberove úvahy o povahe súčasnosti možno čítať aj ako varovania pred kolektívnymi „hľadaniami spásy“, ktoré sa premietajú do radikálnych ideológií súčasnosti.

KONTEXT SÚČASNOSTI

Základnou charakteristikou myslenia Maxa Webera je jeho zmysel pre komplexnosť, diferencovanosť sociálnej skutočnosti. Vždy si uvedomuje, že sociálna skutočnosť je mnohotvárná, mnohovrstevnatá, že vždy sa „hrá“ zároveň niekoľko hier s odlišnými pravidlami, s rozličným, len čiastočne sa prekrývajúcim obsadením. Táto polyfonickosť však neznamená „rovnoprávnosť“ všetkých hlasov. Max Weber sa vyznačuje nielen zmyslom pre komplexnosť, ale aj schopnosťou rozoznať určujúce hlasy doby, určiť ich dominantu. Jeho dielo sprostredkováva prístup k doteraz nespotrebovanej energii myslenia a nepochybné sa zaraďuje do línie predstavovanej menami L. Wittgensteina, M. Heideggera a J. Deweyho, teda tej línie, ktorá podstatným spôsobom predučila spôsob ako myslíme sami o sebe, svojich možnostiach a obmedzeniach na konci 20. storočia.